قرآن پژوهی در حوزه علمیه خراسان (۴)

سیّد محمّد حسین موسوی مبلّغ

یادآوری

آنچه تاکنون یادشد، پیشینه تلاشهای قرآنی علما ودانشمندان شیعی تربیت یافته در حوزه های علمی خراسان بود که از بدو ورود هشتمین پیشوای شیعیان، حضرت علی ابن موسی الرّضا(ع)به این خطه تا قرن ششم هجری، از دید مطالعه کنندگان گذشت واینک معرّفی این تلاشهای تمدن ساز قرآنی را از قرن هفتم هجری به بعد، پی می گیریم.

با توجه به هجوم پیاپی و وحشیانه مغول و اعقاب آنان و دیگر حکام خراسان به مراکز فرهنگی شیعی، در ایران و خراسان وبه تاراج بردن ذخایر ارزشمند فرهنگی این سامان وایجاد رعب و ترس برای علمای شیعی و تهدیدات پیاپی آنان، روزگاری، سیر نهضت علمی، فرهنگی تشیع دراین سرزمین به کندی گرایید. تفسیر و نگارش علوم قرآنی نیز از این امر مستثنی نبود. براین اساس، ازآغاز قرن هفتم تا قرن دهم هجری قمری، مقطع افول علوم اسلامی وقرآنی در خراسان، محسوب می شود. آثار قرآنی که دراین مقطع زمانی نگارش یافته به عنوان آثار شیعی و خراسانی، کمتر در نوشته ها آمده است.

اینک موارد اندکی از کتابهای قرآنی حوزه شیعی را که موجودند، یا برخی از محققان یادکرده اند، برمی شماریم.

رساله در شقّ القمر (قرن نهم) [1]

رساله ای است در تفسیر آیه مبارکه «اقتربت السّاعة و انشقّ القمر»(قمر/ ۱) توسط خواجه صائن الدّین علی بن محمّد ترکه اصفهانی که به زبان فارسی نگارش یافته است. تاریخ ولادت مفسّر ۸۳۰ هـ. ق. گزارش شده است. ولی از تاریخ وفات وی وتاریخ نگارش تفسیر یاد شده، اطلاعی در دست نیست. محل زندگی وی، مشهد بوده است.

سبک نگارش

۱. مفسّر، متعرض مباحث لغوی و ادبی نگردیده وبه ذکر اقوال مفسّرین سلف و خلف و نقل روایات، هیچ گونه توجهی نکرده و از سیره مفسّران دیگر، پیروی نکرده است.

۲. این تفسیر، با زبان فارسی مسجّع و با محتوای محکم و نثر متین نگارش یافته است کلمات شیرین و جملات دلنشین دارد وبلکه می توان گفت: این تفسیر از شاهکارهای ادبیات فارسی زمان خویش بوده است.

۳. بر مذاق اهل کشف و مسلک عارفان، تحریر یافته و تفسیر نهایی وی از شقّ القمر، همان است که اهل راز گفته اند.

وی آیه شریفه را از دیدگاه هفت طبقه از مفسران، تفسیر کرده است:

«... وحول طبقات مراتب هرطایفه که برطبق عقاید و علوّشان بر مدارج متفاوت واقف گشته ام، اصول هریک دراین مبحث

شریف، در رشته انتظام کشیده شد تا مفسران مناهج ادب و مسترشدان منازل طلب را دیگر مباحثی انموذجی باشد، شافی و فصلی کافی

وآن هفت طبقه است:

طبقه اوّل: اهل ظاهرند، یعنی محدثان کلام نبوی وحافظان صور، آنانی که پشت اطمینان برمتکای و از تکاپوی کوی طلب، آرمیده وخرسند گشته اند...»[۲]

طبقه دوم از نظر وی، حکما و متکلمان اسلامی هستند که دید آنها را نیز کافی نمی داند.

طبقه سوم از نظر وی، حکماء ظاهر و متأخران ایشانند که منکر انشقاق قمرند.

طبقه چهارم اشراقیانند.

طبقه پنجم، به تعبیر وی«رمز خوانان حروف قرآنیه» اند که علم این طایفه به وسیله فکر وعمل و واسطه کسب و نظرایشان از همان صورتها بیرون آیند...[۳]

طبقه ششم، محققان صوفیه.

طبقه هفتم «مرتبه اولی الایدی و الابصار» است که خادمان خاص حضرت ختمی و وارثان کمال ارجمند اویند.»[۴]

آن گاه تفسیر مورد نظر خویش را بیان داشته و می نویسد:

«هرگاه که مقدمه مبتنی گشت، معلوم می شود که شکافتن قمر به عبارتی که در کلام قرآنی برحضرت ختمی مرتبت فرود آمد... به طریقی است که هم ایشان وهم خادمان ایشان دانند.»[۵]

تفسیر الفارسی (قرن نهم هجری)[۶]

اثری است از نویسنده ای به نام شیخ سعدی، در تفسیر قرآن که به زبان فارسی در قرن نهم هجری، نگارش یافته است.

تاریخ زندگی موقعیت علمی و محل رشد و زندگی مؤلف، به خوبی معلوم نیست، ولی از صفحه اوّل تفسیر، نام مفسر و زمان نگارش به دست می آید و نیز از لابه لای تفسیر، روشن می شود که نویسنده اهل خراسان بوده است.

این تفسیر، در مخزن کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، موجود و در یک جلد و دارای ۵۴۳ صفحه است.

سبک نگارش:

این تفسیر، درنهایت اختصار و با بیان بسیار ساده، نوشته شده است. مفسّر، نخست یک یا چند آیه از قرآن را یاد می کند وآن گاه ترجمه فارسی آن را در کنار آیات، ذکر می کند.

در بعضی موارد، برای توضیح و تبیین آیه یا آیات ذکر شده، اشعار فارسی را که احتمالاً از خود مؤلف است، مطرح ساخته و مقصود مورد نظر را ازآیه در می یابد.

با این که کتاب یادشده در نهایت اختصار است وهیچ مطلب تفسیری دیگری ندارد، در نوع خود کتاب مفید و باارزشی است و نقش آن در غنای زبان فارسی و تأثیر قرآن کریم را درآن، نمی توان نادیده گرفت.

قرن یازدهم هجری قمری

همزمان با به قدرت رسیدن سلسله صفویه در ایران و ترویج آشکار آنان از مذهب تشیع و ابراز تمایل نسبی از سوی آنان در احیای فرهنگ اسلامی و قرآن، باردیگر خراسان شاهد تحوّل عظیم وبی مانند در شکوفایی فرهنگ ناب اسلامی و جهش قرآنی در ابعاد گوناگون آن قرار گرفت.

دراین میان، دانشمندان علوم قرآن، پرده تقیه و پنهان کاری را از چهره برداشته و باردیگر تلاشهای قرآنی شان را در راستای احیای فرهنگ اسلامی به ظهور رساندند.

اینک آثار قرآنی مفسّران ودانشمندان شیعه را در حوزه علمیه خراسان، ازآغاز قرن یازدهم هجری بر می شماریم:

تفسیر آیه«یوم یأتی بعض آیات ربک...»(انعام/۱۵۸)

رساله ای است در تفسیر آیه شریفه یادشده که به قلم معین الدین محمّد الحسین در سال۱۰۰۱ هـ. ق. به زبان عربی نگارش یافته است.

مفسّر تفسیر یادشده، از نویسندگان چیره دست و محققی تیز هوش است. نقد مطالب از سوی وی، کاملاً منصفانه صورت می گیرد.

سبک نگارش:

کتاب یادشده، تقریباً در دو مقطع نگارش یافته در قسمت اوّل، قسمتهایی ازآیه را عنوان کرده وآن گاه با آیات قرآن و روایات نبوی تفسیر کرده و درپایان، نتیجه مطلوب را از تفسیر آیه شریفه که در واقع، یک تفسیر معمولی و ساده است، دریافت کرده است.

درمقطع دوّم، به تفسیر تحقیقی آیه شریفه پرداخته و دراین قسمت، به طور گسترده و درابعاد مختلف، وارد بحث شده است که خلاصه بحث وی را به طور فشرده یاد می کنیم:

۱. تفسیر تحقیقی آیه را درچند مقام عنوان کرده و درهرمقام از زاویه ای بحث می کند.

۲. دراین مقطع، در قسمت ادبی از دانشمندانی چون زمخشری، علامه طبرسی، سعدالدّین تفتازانی و فاضل طارمی، نقل قول می کند.

۳. در زاویهٔ ادبی، نقل قولهای فراوانی از محققان یادشده دارد که بعد از نقل به نقد می پردازد.

۴. روایات را درمورد بحث نقل و بررسی می کند.

۵. مباحث کلامی را به گونه ای گسترده به میدان آورده و آرای ائمه کلام را از قبیل معتزله، اشاعره، خوارج و... بررسی کرده و نظر خود را اعلام می دارد.

موضوع بحث:

مفسر در قسمت دوّم بحث خود، از حقیقت ایمان، نفع ایمان بدون عمل، توبه فاسق از دیدگاه مفسّران بلندپایه و اهل کلام بحث کرده است.

عروة الوثقی (قرن یازدهم)

تفسیری است بر فاتحة الکتاب، اثر شیخ بهاءالدّین محمّدبن حسین عاملی، معروف به شیخ بهائی(۹۵۳-۱۰۳۱) که به زبان عربی نگارش یافته است. هرچند هدف مؤلف از نوشتن کتاب عروة الوثقی، نگارش تفسیر بر تمام قرآن مجید بوده است، ولی تا پایان سوره حمد، بیشتر موفق نشده است. از این تفسیر در کتابخانه خطی آستان قدس رضوی دو نسخه وجود دارد:

۱. نسخه شماره ۱۵۲۶. در این نسخه تا آیه دوّم سوره بقره موجود است.

۲. نسخه شماره ۱۳۴۹. دراین نسخه از سوره مبارکه بقره، فقط تفسیر «الم» وجود دارد.

سبک نگارش:

مفسّر، پیش از پرداختن به تفسیر سوره مقدمه ای مشتمل بر چند فصل ذکر کرده و در آن، از مفهوم لغوی سوره، تعریف اصطلاحی سوره، تعداد سوره های قرآن، وجه تسمیه سوره فاتحه ونامهای سوره فاتحه، بحث کرده است. دراین بحث مقدماتی، روایات معتبره شیعه وسنّی را مورد بررسی قرار داده است. این مقدمه در ۱۲ صفحه است.

پس از مقدمه، وارد بحث تفسیر شده و به سبک زیر ادامه داده است:

نخست یک آیه یا قسمتی ازآن را یاد می کند، آن گاه به مباحث لغوی و ادبی در حدّ لازم می پردازد.

درمرحله سوّم، به نقد و بررسی گفته مفسران گذشته چون صحابه و تابعان و دیگر مفسران پرداخته و آرای آنان را نقد و نظر خویش را منعکس می کند، سپس روایاتی را از طریق عامّه وخاصّه، یاد و از جهت سندی و دلالی بررسی و نقد می کند و نیز آراء قرّاء مختلف را در نحوه قراءت مطرح ساخته وازاین نظر بحث کافی و مفصل و مطابق با صواب دارد.

مفسّر، در هربحثی دیدگاه مخالف را با دلایل روشن و براهین متقن، جواب می دهد و انصاف را هیچ گاه از دست نداده است. دلائل دیگران را به طور تمام و کمال یاد می کند و در کل می توان گفت:

این تفسیر از ذخائر گرانقدر جهان اسلام است.

دیگر آثار تفسیری شیخ بهائی

پژوهشیان، برای شیخ بهاءالدّین محمّد عاملی، غیر از تفسیر عروة الوثقی، دو تفسیر دیگر نیز یاد کرده اند:

۱. عین الحیات

۲. حاشیة البیضاوی

نظم اللآلی (قرن یازدهم)

اثری است در تجوید قرآن کریم که توسط ابوالقاسم خراسانی مشهدی، معروف به قاری درسال۱۰۶۱ هـ. ق. به نظم درآمده است.

ابوالقاسم خراسانی مشهدی، شاعری توانمند و ازمشاهیر قرّاء عصر شاه عباس ثانی بود. نویسندهٔ ریحانةالادب می نویسد:

«قاری خراسانی: ابوالقاسم خراسانی مشهدی، معروف به قاری... از مشاهیر قراء عهد شاه عبّاس ثانی(۱۰۵۲-۱۰۷۸ هـ)وناظم نظم الثالی مشهوراست که منظومه ای است گرانبها در

تجوید قرآن که به سال ۱۰۶۱ هـ. ق. آن را به نظم کرده است. این کتاب، حاوی ۸۹ بیت می باشد و با آن همه اختصارش، متضمن مهمّات علم تجوید است و بارها چاپ شده و این نگارندهٔ مولف ریحانة الادب، نیز شرحی به نام «نثر الثالی» بر آن نوشته که هنوز چاپ نشده است. سال وفات وی نامعلوم و به قول الذریعة، تا سال ۱۰۸۳ هـ. ق. در قید حیات بوده است. او، غیر از میرزا ابوالقاسم فندرسکی بوده و منظومه «نظم الثالی» را به فندرسکی نسبت دادن خطا است.»[7]

تفسیر الائمة لهدایة الامّة (قرن یازدهم)

اثری است از مفسر محدّث، ملامحمّدرضا بن عبدالحسین نصیری طوسی که در تفسیر سراسر قرآن کریم و در طی سی جلد در قرن یازدهم هجری، نگارش یافته است.

ملامحمّد رضا نصیری طوسی، از علمای برجسته زمان خود، فاضل، مفسّر، آشنا به علوم قرآن، محدّث و جلیل القدر بود. وی از ناحیه پدر و مادر، دارای نسبت کریم و از اعقاب علمای بزرگ جهان تشیع و دارای استعداد و ویژگی بود.

نسب وی از ناحیه پدر به شیخ الطائفه، ابوجعفر محمّدبن حسن طوسی، می رسد.

چنانکه خود در اثنای تفسیر می نویسد:

«جدّ امجد من، عالم و متعلم به علوم صادقین علیهم السّلام، شیخ ابوجعفر محمّدبن حسن طوسی است.»

و سلسله نسب وی از نظر مادری، به سیدبن طاووس وابن ادریس، می رسد.

برادر مولف، ملامحمدتقی نصیری طوسی است، نویسندهٔ کتاب: «العقال فی مکارم الخصال».

پدر آنان، ملاعبدالحسین بن محمّد زمان نصیری طوسی، از دانشمندان بزرگ بوده است. ملاحسین بن محمد صالح نصیری مولّف کتاب «هدایة المسترشدین» در استخارات از این خانواده است. ملا عبدالله بن محمدرضا نصیری طوسی فرزند مؤلف است که این تفسیر از سوی پدرش به وی به عنوان ارث منتقل شد.[8]

نوشته های مفسّر:

مفسر مورد بحث، آثار قلمی فراوانی دارد که بیشترین آنها در زمینه تفسیر و علوم قرآنی است. آثار قرآنی مولّف به شرح ذیل است:

۱. کتاب کشف الآیات که در سال ۱۰۶۷ از تألیف آن فارغ شد.

۲. تفسیر قرآن به نام تفسیر الائمه در ۳۰ جلد.

مرحوم آقابزرگ تهرانی در کتاب الذریعه درمورد تفسیر «الائمه» می نویسد:

«من دوجلد از این تفسیر را دیدم: یکی ازآن دوجلد، جلد اوّل تفسیر بود که بسیار بزرگ و پر حجم است. درآن جلد، نخست درمورد مقدمات تفسیر، در ۲۰ فصل بحث شده آن گاه به تفسیر سوره مبارکه فاتحه پرداخته و چند آیه از اوّل سوره بقره تا «هم یوقنون» دراین جلد تفسیر شده است. آغاز آن چنین است:

«این رتبة الانسان الّذی بدا خلقه من طین و اعلی مقامه محامد ربّ العالمین.»

... جلد دوّم این تفسیر را که من دیدم نیز بزرگ است وآن مشتمل بر اوّل سوره توبه تا آخر سوره هود است. این جلد را در کتابخانه مرحوم شیخ محمّد جواد محی الدین جامعی، در نجف اشرف دیدم ازدیگر مجلدات آن اطلاعی در دست ندارم، جز این که مولانا شیخ ابوالمجد به من نوشت که: ۱۵ جلد این تفسیر، در کتابخانه قزوینیّه بود. اقبال الدوله در زمان حکومت خود، سه جلد آن را گرفت به اصفهان برد و دیگر برنگرداند. بقیه مجلدات، هنوز در کتابخانه یادشده، موجود است.»[9]

سبک نگارش:

مرحوم آقا بزرگ تهرانی که خود دو جلد تفسیر را دیده است، درمورد سبک نگارش آن نوشته است:

«وی نخست چند آیه از قرآن کریم را یاد می کند وآن گاه ترجمه فارسی آن را در کنار آیات، یاد می کند. سپس به تفسیر آیات برآمده و روایات مأثوره تفسیری را برای تبیین مقصود آیات، بیان می دارد. روایات یادشده را نخست به فارسی ترجمه می کند و سپس به زبان عربی، آن گاه به ذکر ویژگیهای آیه می پردازد ودر این مقطع، چند فصل را یادآور می شود.

فصل اوّل: درخواص آیات

فصل دوّم: در نزول آیات

فصل سوّم: در فضل آیات و...

در این تفسیر، از تفسیر عیاشی، بیضاوی، احتجاج طبرسی،

کتاب مکارم الاخلاق و تفسیر غیاث بن ابراهیم، تفسیر فرات کوفی و تمام تفسیر امام حسن عسکری، تفسیر قمی و دیگر کتابهای تفسیر و حدیثی، فراوان نقل می کند.»[10]

آثار تفسیری میرزا فخرالدّین مشهدی (قرن یازدهم)

سید میرزا فخرالدین مشهدی، (م: ۱۰۹۷ هـ. ق.) از شاگردان محقق خوانساری و از حکما و متکلمان زمان خویش بوده است. وی دارای تصنیفات و آثار قلمی ارزشمندی بوده است.

مرحوم آقا بزرگ تهرانی در الذریعه، از فضل و تبحّر وی در کلام وحکمت و نیز از تصانیف وی به نقل از «تکلمه آمل الآمل» و «الروضات» ج ۲ / ۲۵۳ یادکرده است.[11] در میان آثار قلمی وی، کتابهای تفسیری اش به شرح ذیل به چشم می خورد:

۱. تفسیر سوره فاتحه

۲. تفسیر سوره اخلاص

از آن جا که هیچ یک از تفاسیر یادشده مشاهده نشد، سبک تفسیری مفسّر و نحوه نگارش آن، به خوبی به دست نیامد. نویسنده ریاض العلماء، از اساتید وی، شمس الدین محمّد گیلانی ومولی سلطان محمود شیرازی، قاضی مشهد را یاد می کند.

و نیز می نویسد:

«وی از شیخ علی، نوه شهید ثانی، وقتی که به زیارت حضرت رضا در مشهد مقدس مشرف شد، اجازه اجتهاد گرفت و من اجازه را به خط شیخ علی به چشم خود دیدم.»[12]

تفسیر شیخ احمدبن حسن بن علی حرّعاملی (قرن یازدهم)

اثری است در تفسیر قرآن کریم از شیخ احمد بن حسن بن علی حرّعاملی، که در حدود قرن ۱۱ هجری به نگارش درآمده است.

شیخ احمد بن حسن حرّ عاملی برادر شیخ محمّد بن حسن حرّ عاملی است. وی، پس از وفات برادرش شیخ محمّد حرّ، زعامت و پیشوایی حوزه علمیه مشهد مقدّس را به عهده گرفت وازسال ۱۱۱۵ هـ. ق. به دعوت شاه سلطان حسین، به اصفهان عزیمت کرد و تا سال ۱۱۲۰ هـ. ق. زنده بوده است.[13]

آثار مفسّر:

وی غیر از کتاب تفسیر مورد بحث، کتابهای دیگری در زمینه تاریخ و دیگر علوم، نیز داشته است وکتاب «الدّر المسلوك» را می توان ازآن میان نام برد.

کتاب تفسیر شیخ احمد حرّ عاملی دیده نشد تا در مورد سبک نگارش و میزان برخورداری آن از غنای علمی، تفسیری سخن بگوییم ولی آقا بزرگ تهرانی می نویسد:

«کتاب تفسیر و تاریخ شیخ احمد عاملی را در کتاب «امل الآمل» ذکر کرده است.»

مرحوم آقابزرگ تهرانی در مورد معرفی این تفسیر و نیز کتاب تاریخ شیخ احمد عاملی درکتاب «الذریعة»[14] به تفصیل سخن گفته است.

❁ ❁ ❁
❁ ❁ ❁
❁ ❁ ❁

پی نوشتها

۱. «رساله در شقّ القمر» خواجه صائن الدین علی بن محمد ترکه اصفهانی. رسالهٔ یاد شده در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، بخش مخطوطات، شماره ۸۱۸۵ موجود است.

۲. «همان مدرك» ص۳.

۳. «همان مدرك» ص۹.

۴. «همان مدرك» ص۱۲.

۵. «همان مدرك» ص ۱۴.

۶. تفسیر یادشده در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی بخش مخطوطات، به شماره ۱۳۳۹ موجود است.

۷. علی اکبر دهخدا، لغتنامه، ج ۱۰ / ۱۵۲۶۶ حرف ق (قاری) به نقل از ریحانة الأدب.

۸. «همان مدرك» ج ۴، / ۲۳۶، پاورقی، به نقل از متن تفسیر

۹. «همان مدرك» ج ۴ / ۲۳۷

۱۰. «همان مدرك» ج ۴ / ۲ ۳۸

۱۱. «همان مدرك» ج ۴ / ۲۳۶

۱۲. «همان مدرك» ج ۴ / ۳۴۰ به نقل از ریاض

۱۳. «همان مدرك» ج ۴ / ۲۵۹

۱۴. «همان مدرك» ج۳/۲۸۸؛ ج۴/۲۵۹.